

Л. В. Ярмол

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
канд. юрид. наук, доц.,
доц. кафедри теорії та філософії права

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ СВІТОГЛЯДУ ТА ПОГЛЯДІВ ЛЮДИНИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

© Ярмол Л. В., 2016

Проаналізовано поняття, види, елементи світогляду людини як обов’язкового складника її свідомості. Розкрито поняття, значення поглядів людини та їх місце в структурі світогляду. Сформульовані пропозиції щодо проголошення в Конституції України можливостей вираження світогляду та поглядів людиною.

Ключові слова: світогляд, погляди людини, права, свобода вираження поглядів, правовий світогляд, юридичний світогляд.

Л. В. Ярмол

СООТНОШЕНИЕ ПОНЯТИЙ МИРОВОЗЗРЕНИЯ И МНЕНИЯ ЧЕЛОВЕКА: ТЕОРЕТИЧЕСКО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ

Проанализированы понятие, виды, элементы мировоззрения человека как обязательного составляющего его сознания. Раскрыто понятие, значение мнения человека и его место в структуре мировоззрения. Сформулированы предложения о провозглашении в Конституции Украины возможностей выражения мировоззрения и мнения человека.

Ключевые слова: мировоззрение, мнение человека, права, свобода выражения мнения, правовое мировоззрение, юридическое мировоззрение.

L. V. Yarmol

THE CORRELATION BETWEEN THE NOTION OF WORLDVIEW AND INDIVIDUAL'S VIEW : THEORETICAL LEGAL ASPECTS

The article is devoted to the analysis of the notion, types and components of a human's worldview as a compulsory element of his consciousness. Besides, the notion and meaning of individual's views are revealed together with its place in a structure of human consciousness. Furthermore, there are elaborated certain proposals to amend the Constitution of Ukraine as to the possibility to express the worldview and individual's view guaranteed by the main law.

Key words: worldview, individual's views, rights, freedom of views, legal worldview, juridical worldview.

Постановка проблеми. У структурі свідомості людини важливою, центральною категорією виступає світогляд та окремі його елементи, складники. Серед них і погляди людини. Можливості зовнішнього прояву світогляду людини, його елементів, зокрема і поглядів – це окремі свободи, права, котрі знайшли своє відображення, проголошені в основних міжнародних документах з прав

людини та в нормативно-правових актах багатьох держав. До них належать, наприклад, свобода світогляду та віросповідання (ст. 35 Конституції України, (1996 р.); право на свободу вираження поглядів (ст. 10 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (Рада Європи, 1950 р.). Для кращого розуміння цих свобод необхідно з'ясувати поняття, значення таких явищ, як світогляд, погляди людини, та їх співвідношення між собою.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На сучасному етапі розвитку вітчизняної та зарубіжної науки філософські, психологічні, правові та інші аспекти таких понять, як світогляд та погляди людини, досліджували такі вчені: Р. А. Арцішевський, Т. Бачинський, М. Дмитровська, В. П. Капітон, В. М. Коробка, Л. Д. Кривега, В. С. Овчінніков, В. Л. Петрушенко, П. М. Рабінович, С. С. Сливка та інші.

Метою дослідження є аналіз теоретико-правових аспектів понять світогляду та поглядів людини та формулювання пропозицій щодо проголошення можливостей їх зовнішнього прояву в Конституції України.

Виклад основного матеріалу. *Поняття, значення світогляду.* Такий феномен, як світогляд людини, його окремі різновиди, є об'єктом дослідження вчених різних наук (філософії, психології, культурології, юридичної науки та інших). Однак світогляд виступає центральною категорією у філософії, тому розглянемо насамперед визначення поняття розглядуваного явища, яке пропонують представники цієї науки.

Професор В. Л. Петрушенко зазначив, що “світогляд – це сукупність узагальнених уявлень людини про себе, світ, свої взаємини зі світом, про своє місце у світі та своє життєве призначення” [11, с. 14].

Є. М. Причепій і А. М. Черній зазначили, що світогляд – це система найзагальніших знань, цінностей, переконань, практичних настанов, які регулюють ставлення людини до світу [12, с. 10]. Однак учені зауважили, що суттєвою рисою світогляду є насамперед певна цілісність поглядів (хоча у визначенні розглядуваного поняття це не зазначили), які стосуються важливих життєвих проблем: що таке світ, чи існує Бог, куди прямує людство, в чому полягає покликання людини тощо.

В. С. Овчінніков, здійснюючи аналіз світогляду як явища духовного життя суспільства з позиції теорії пізнання, зазначив, що світогляд – це специфічна форма відображення дійсності. Його об'єкт – світ загалом, об'єктивна реальність як така. Предмет світогляду – найсуттєвіші, найзагальніші властивості, сторони, аспекти матеріального світу і явищ, які його утворюють, найзагальніші закономірності природи, суспільства і мислення [10, с. 50]. Погоджуємося з В. С. Овчінніковим, що світогляд не можна звести тільки до знань; він обов'язково передбачає оцінку дійсності, зумовлену життєвою позицією особи. Життєву ж позицію визначають знання, практика й особистий досвід.

У колективній монографії за редакцією професора В. П. Капітона зазначено, що термін “світогляд”, який ввів у загальнонавчаний лексикон І. Кант, не потрібно розуміти буквально, як систему поглядів на світ – це споглядальне, просвітницьке тлумачення. А світогляд – це система принципів і знань, ідеалів і цінностей, надій і вірувань, поглядів на зміст і мету життя, що визначає діяльність індивіда чи соціального суб'єкта й органічно включається в його вчинки і форму мислення [16, с. 6].

Л. Д. Кривега зазначила, що світогляд є самосвідомістю соціального суб'єкта, однією із форм відображення дійсності в свідомості людини. Світогляд – невід'ємний атрибут людської свідомості [8, с. 6]. Своєрідність світогляду як форми суспільної самосвідомості людини полягає у виробленні позиції стосовно всіх життєво важливих для людини явищ, процесів, предметів. Позиція виступає “визначником” способу участі, залучення людини в навколишній світ.

Р. А. Арцішевський, досліджуючи світогляд як форму самосвідомості, зазначив, що особистість є суб'єктом особливої – особистісної форми світогляду. Учений виокремлює два підходи щодо дослідження світогляду: загальносоціологічний і особистісний, акцентуючи на тому, що все ж таки суспільний світогляд і світогляд особистості нерозривно пов'язані і взаємодіють між собою [1, с. 65].

У вітчизняних та іноземних філософських енциклопедичних словниках наводяться різні визначення поняття світогляду. Світогляд – система уявлень про світ і місце в ньому людини, про відносини людини в ньому, про ставлення людини до дійсності, що оточує її, і до самої себе, а також зумовлені цими уявленнями основні життєві позиції і установки людей, їхні переконання, ідеали, принципи пізнання і діяльності, ціннісні орієнтації [21, с. 366].

У філософському енциклопедичному словнику за редакцією О. А. Івіна зазначено, що світогляд – система поглядів на світ і місце людини, суспільства і людства у ньому, на ставлення людини до світу і самої себе, а також відповідні цим поглядам основні життєві позиції людей, їхні ідеали, принципи діяльності, ціннісні орієнтації [20, с. 503]. Світогляд є не сумою всіх поглядів і уявлень про навколишній світ, а їх граничним узагальненням.

В одному з логічних словників за редакцією доктора філософських наук М. І. Кондакова зазначено, що світогляд – цілісна система поглядів на навколишній світ, яка становить сукупність філософських, наукових, політичних, економічних, правових, етичних, естетичних тощо понять, на місце людини в природі і суспільстві, на характер її ставлення до навколишнього середовища і поглядів до самої себе; світогляд включає у свою сферу також переконання, ідеали, життєву і науково-теоретичну орієнтацію, способи усвідомлення дійсності [6, с. 352].

Отже, з позицій філософії світогляд – це система цілої низки компонентів, “елементів” свідомості людини (уявлень, знань, поглядів, переконань, віри тощо), котрі становлять духовно-практичне утворення і розкривають, яке місце займає людина в світі, як вона ставиться до світу і до самої себе. Ключовим елементом світогляду з позиції філософії є погляди людини, що й відображено у деяких із зазначених вище понять розглядуваного явища. Однак, крім поглядів, безперечно, у структуру світогляду входять й інші компоненти.

З позицій психології поняття світогляду наближене до вказаних вище визначень, сформульованих у філософії. Так, в психологічних енциклопедіях містяться такі визначення поняття світогляду: світогляд – це система поглядів на об'єктивний світ і місце в ньому людини, на ставлення людини до навколишньої дійсності і до самої себе [2, с. 245]; світогляд – це система узагальнених поглядів на природу і суспільство, на місце людини в ньому, на ставлення людей до навколишньої дійсності і себе, а також зумовлені цими поглядами їхні переконання, ідеали і принципи пізнання [13, с. 317].

М. Чапка та У. Конті зазначили, що світогляд – форма суспільної свідомості людини, система її поглядів на природу і суспільство, через які вона сприймає, осмислює та оцінює навколишню дійсність як світ свого буття та діяльності, визначає своє місце і призначення в ньому. До світогляду людини входять політичні, моральні, естетичні, економічні, природничі та інші погляди, які в своїй сукупності свідчать про той чи інший ступінь усвідомлення, осмислення особистістю реальної дійсності, про глибоке чи поверхневе її розуміння. Світогляд є надбанням особистості і становить основу її спрямованості [18, с. 400].

Ю. Г. Шадських і В. М. Піча розуміють поняття світогляду як сукупність поглядів людини на себе і своє місце у світі, зумовлених ними переконань, ідей, принципів і ціннісних орієнтацій (компоненти: світовідчуття, світосприйняття, світоуявлення, світорозуміння, світооцінка, світоставлення) [22, с. 189].

В. Б. Шапар зазначає, що “світогляд – це система поглядів на об'єктивний світ та місце в ньому людини, на ставлення людини до навколишньої дійсності та до самої себе, а також зумовлені цими поглядами основні життєві позиції людей, їхні переконання, ідеали, принципи пізнання та діяльності, ціннісні орієнтації” [23, с. 456].

З наведених вище визначень поняття світогляду з позицій психології випливає, що, на відміну від філософії, під ним у психології розуміють систему поглядів людини, а не якихось інших елементів її свідомості. А отже, світогляд з позиції психології – це форма свідомості людини у вигляді системи її поглядів на світ, який її оточує, частиною якого вона є.

Культурологія також приділяє значну увагу дослідженню такого важливого складника форми свідомості, як світогляд. В енциклопедичних та інших словниках з культурології наводяться поняття світогляду, наближені до таких, що визначили філософи. Подамо деякі з них.

Світогляд – цілісна система поглядів на світ, місце та призначення людини [9, с. 370]. Як інтегративна цілісність світогляд – це єдність знання і цінностей, розуму та чуття, інтелекту й дії, критичної дії та свідомого переконання.

Світогляд – інтеграція досвіду, знань та самосвідомості в ціннісну картину світу, що зумовлює життєву орієнтацію людини, її ставлення до дійсності та самої себе [3, с. 318]. Так само поняття світогляду подане і в іншому джерелі [17, с. 162].

Необхідно зазначити, що у наведених визначеннях поняття “світогляд”, згідно з культурологією, крім його ознак, на яких акцентує філософія, психологія, виокремлюється така його риса (ознака), як досвід людини, який інтегрується зі знаннями, поглядами тощо.

Елементи та види світогляду. Л. Д. Кривега у світогляді як системі виокремила такі елементи: 1. “Світопереконання”. 2. “Я-розуміння”. 3. Ставлення до себе і навколишнього світу (до інших людей, суспільства, природи) [8, с. 7]. Учена зауважила, що традиційно виділяють такі елементи світогляду: знання, уявлення, переконання; цінності, ідеали, норми, оцінки; почуття, емоції, переживання, віру, надію, любов; життєву стратегію і програму поведінки [8, с. 10].

В. Л. Петрушенко зазначив, що світогляд синтезує цілу низку інтелектуальних утворень, таких як: знання, бажання, інтуїція, віра, надія, життєві мотиви, цілі та інші. Тому складовими світогляду постають погляди, переконання, принципи, ідеали, цінності, вірування, життєві норми та стереотипи [11, с. 14].

О. Г. Спиркін зазначив, що елементами світогляду є: ціннісні орієнтації, віра, ідеали, переконання, спосіб життя людини й суспільства (як форма реалізації духовної сутності світогляду) [19, с. 11].

В. Б. Шапар вказав, що світогляд за змістом та суспільною значущістю буває послідовно науковим або ненауковим, матеріалістичним або ідеалістичним, атеїстичним або релігійним, революційним або реакційним [23, с. 456]. Оскільки погляди людини є елементом, частиною її світогляду, то відповідно вони також можуть бути науковими або ненауковими, матеріалістичними або ідеалістичними, атеїстичними або релігійними, революційними або реакційними.

У науковій, зокрема і в філософській літературі, виділяють, як правило, три основні соціально-історичні типи світогляду, до яких належать міфологія, релігія й філософія [16, с. 9]. Р. А. Арцішевський виокремив чотири історичні типи світогляду, додавши до вказаних видів і науково-філософський [1]. Використовуючи зазначені історичні типи світогляду, можемо виокремити і такі погляди людини, як міфологічні, релігійні, філософські, науково-філософські.

У наукових джерелах виділяють й інші види світогляду. Так, за способом свого існування світогляд поділяється на груповий та індивідуальний. Світогляд має часові (середньовічний світогляд, наприклад) і просторові (азіатський світогляд, наприклад) параметри [8, с. 6]. Відповідно, погляди також можуть бути індивідуальними, груповими; мають часові й просторові параметри.

Правовий та юридичний світогляди. У юридичній літературі виокремлюють та досліджують такі види світогляду, як правовий та юридичний. У радянський період існував підхід щодо інтерпретації юридичного світогляду (правового) з позицій позитивістського праворозуміння. І лише на початку 2000-х років загальнотеоретична та, зрештою, філософсько-правова юриспруденція почала цілеспрямовано вивчати таке явище, як правовий світогляд [14, с. 6]. У сучасній юридичній науці є різні підходи щодо розуміння правового та юридичного світоглядів та розмежування їх.

Професор П. Рабінович і Т. Бачинський зробили фундаментальний методологічний висновок про те, що інтерпретація правового світогляду неминуче зумовлена праворозумінням його носія.

Зазначені вчені сформулювали таке визначення поняття правового світогляду: правовий світогляд – це погляд людини на оточуючий світ природно та соціально зумовлених можливостей задоволення її потреб, які вважаються нею належними і забезпечені обов'язками інших суб'єктів [14, с. 9]. Характеризуючи вихідні засади людиноцентристського правового світогляду (а саме: толерантність до прав інших, до їх здійснення) професор П. Рабінович та Т. Бачинський зауважили, що, можливо, варто говорити не просто про правовий, а про правозобов'язувальний світогляд, відповідно до якого реалізація своїх можливостей ґрунтується на консенсусному погодженні з реалізацією можливостей інших учасників соціуму [14, с. 12]. Що стосується юридичного світогляду, то вчені під ним розуміють такий погляд на світ, відповідно до якого всі соціальні явища (зокрема можливості людини) визнаються похідними від державно-вольової діяльності, вважаються продуктом державного волевиявлення [15, с. 16].

Детально досліджував таке явище, як правовий світогляд, також учений В. М. Коробка. Він зазначив, що правовий світогляд являє собою складне, “об'ємне” утворення, яке проникає у форми та рівні суспільної свідомості й охоплює інформаційний, оцінний, “установочний”, регулятивний аспекти суспільної свідомості, та сформулював визначення поняття правового світогляду. Правовий світогляд – це особлива форма правопереконання, яка виражає стійке, позитивне ставлення людини до права як до ідеї належного, пропущеного крізь призму прав, свобод, обов'язків людини на основі сукупності правових ідей, поглядів, уявлень, принципів, цінностей, переконань, які людина поділяє і бере за основу своєї діяльності; воно обмежує на основі прав, свобод, обов'язків людини правочин державної влади і встановлює гармонію (розумний баланс) у відносинах між особистістю і державою [7, с. 14].

Враховуючи вищенаведені положення щодо виокремлення в юридичній науці правового та юридичного світоглядів, можемо зазначити, що в їх структурі є відповідно правові та юридичні погляди.

Отже, елементами світогляду є: віра, знання, зокрема погляди, переконання (знання і віра), уявлення, принципи, норми поведінки, ідеали, цінності, цілі, бажання тощо. Відтак, поняття світогляду є ширшим від поняття поглядів. Погляди людини є центральним елементом світогляду, однак не єдиним.

Поняття, значення поглядів людини. Погляди – це своєрідний феномен, елемент як індивідуальної, так і колективної свідомості. Погляди є обов'язковим складником нормальної свідомості кожної людини, однією з основних форм сучасного пізнання й спілкування; впливають на вироблення й ухвалення різноманітних рішень. Виражаючи погляди, людина дає важливі оцінки будь-яким явищам, процесам, подіям і фактам дійсності, визначає свою позицію щодо них.

У науковій літературі не досягнуто однастайності щодо поняття поглядів людини, і відповідно їх тлумачать як думки, умовиводи, судження, уявлення, ідеї, гіпотези, переконання, установки, знання тощо. Наведемо окремі визначення поняття “погляду”:

– Погляд – один із важливих проявів суспільної й індивідуальної свідомості, сукупність пов'язаних між собою суджень, які містять приховане чи явне ставлення, оцінку будь-яких явищ, процесів, подій і фактів дійсності [20, с. 511].

– Погляд – це вираження уявлення про будь-який фрагмент дійсності, яке не має достатньо повного і надійного обґрунтування [5].

– Погляд – думка, запропонована без достатнього обґрунтування, ще нібито офіційно не прийнята, не апробована необхідною апробацією і даними фактичної перевірки [6, с. 352].

Підтримуємо позицію М. Дмитровської, котра виокремила такі два види поглядів: погляди-припущення (погляди-вважання) про факти та погляди-оцінки [4, с. 16].

Можемо визначити поняття поглядів людини так. Погляди людини – це судження людини, в котрих виражається її ставлення ймовірнісного характеру щодо теперішніх, минулих, майбутніх будь-яких явищ, подій, фактів, процесів дійсності та (або) оцінка їхньої цінності.

Зважаючи на вищенаведені положення, можемо зазначити, що свобода вираження світогляду людини є такою її можливістю, котра охоплює цілу низку компонентів (можливостей) (свободи вираження віри, поглядів, переконань, уявлень тощо). Свобода світогляду – це можливість людини

вільно самовизначатися у світі загалом, осмислювати своє ставлення до нього, знаходити власне життєве призначення. Юридичне право здатне регулювати лише зовнішні прояви світогляду людини, котрі можуть стосуватися усіх сфер суспільного життя й торкатися, відповідно, будь-якого права людини. Вважаємо, що ст. 35 Конституції України повинна стосуватись саме свободи віросповідання людини, а не в широкому розумінні свободи світогляду людини (точніше треба б було вказати “його вираження”). Стаття 34 Конституції України, в котрій проголошено цілу низку можливостей, а саме право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, вважаємо, також має стосуватись окремого складника світогляду людини – вираження її поглядів. Така пропозиція відповідає нормам міжнародних актів з прав людини, в котрих, наприклад, проголошено право безперешкодно дотримуватися своїх поглядів (ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (ООН, 1966)); право на свободу вираження поглядів (ст. 10 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (Рада Європи, 1950)); право на свободу вираження свого погляду (ст. 11 Хартії основних прав Європейського Союзу).

Підсумовуючи, видається можливим зробити такі *висновки*. Світогляд людини – це система цілої низки компонентів, “елементів” свідомості людини (уявлень, знань, поглядів, переконань, віри тощо), котрі становлять духовно-практичне утворення і розкривають, яке місце займає людина в світі, як вона ставиться до світу і до самої себе. Ключовим елементом світогляду є погляди людини, що й відображено у цілій низці понять розглядуваного явища. Однак, крім поглядів, безперечно, у структуру світогляду входять й інші компоненти. Елементами світогляду є: віра, знання, погляди, переконання (знання і віра), принципи, норми поведінки, ідеали, цінності тощо. Відтак, поняття світогляду є ширшим від поняття поглядів. Вважаємо, що погляди людини – це її судження, в котрих виражається її ставлення ймовірнісного характеру щодо теперішніх, минулих, майбутніх будь-яких явищ, подій, фактів, процесів дійсності та (або) оцінка їхньої цінності.

Право як спеціально-соціальне явище (юридичне право) здатне регулювати лише зовнішнє вираження світогляду людини та його окремих елементів. Зовнішні прояви світогляду людини можуть стосуватися усіх сфер суспільного життя й торкатися, відповідно, будь-якого права людини. Тому вважаємо недоречним проголошення в нормативно-правових актах України, зокрема і в ст. 35 Конституції України, свободи світогляду. Свобода вираження поглядів людини потребує також окремого проголошення в Основному законі України, а не в поєднанні зі свободами думки, переконань, свободою слова (ст. 34 Конституції України). Думки, переконання, як і погляди людини є окремими складниками її свідомості й світогляду, зокрема. Свобода ж слова – це одна з форм свободи вираження поглядів.

1. Арцишевский Р. А. *Мировоззрение: сущность, специфика, развитие: монография* / Р. А. Арцишевский – Львов : Издательство при Львовском государственном университете Издательского объединения “Вища школа”, 1986. – 200 с. 2. *Большая психологическая энциклопедия* / автор. коллектив : А. Б. Альмуханова, Е. С. Гладкова, Е. В. Есина, Е. Г. Имашева. – М. : Эксмо, 2007. – 544 с. 3. Гінтерс З. В. *Культурологія : словник-довідник : навч. посіб.* / З. В. Гінтерс. – К. : УБС НБУ, 2008. – 407. – С. 318. 4. Дмитровская М. А. *Знание и мнение: образ мира, образ человека / Логический анализ языка. Знание и мнение : сб. науч. тр. / отв. ред. Н. Д. Артюнова / М. А. Дмитровская.* – М. : Наука, 1988. – С. 6-18. 5. Касавин И. Т. *Энциклопедия эпистемологии и философии науки, 2009 г.* / И. Т. Касавин. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://terme.ru/dictionary/1150/word/mnenie>. 6. Кондаков Н. И. *Логический словарь-справочник* / отв. редактор доктор философских наук, профессор Д. П. Горский. – М. : Наука, 1975. – С. 352. – 720 с. 7. Коробка В. М. *Правовое мировоззрение : в 2 ч. Ч. 2 : Природа, место и роль в механизме правового регулирования, значение для правовой политики современного социально-демократического государства* / В. М. Коробка. – Донецк : Донец. юрид. ин-т Луган. гос. ун-та внутр. дел им. Э. А. Дидоренко, 2010. – 244 с. 8. Кривега Л. Д. *Мировоззренческие ориентации личности в условиях трансформации общества* / Кривега Л. Д. – Запорожье : ЗГУ, 1998. – 202с. 9. *Культурологія : енциклопедичний словник* / [М. П. Альчук, Ф. С. Бацевич, І. М. Бойко]; за ред. д-ра філос. наук, проф. В. П. Мельника. – Львів : ЛНУ імені івана Франка, 2013. – 508 с. 10. Овчинников В. С.

Мировоззрение как явление духовной жизни общества (опыт анализа понятий) / В. С. Овчинников. – Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1978. – 100 с. 11. Петрушенко В. Л. *Філософія : курс лекцій ; навч. посіб. для студентів вищих закладів освіти I–IV рівнів акредитації / Петрушенко В. Л. – К. : Каравелла; Львів : Новий світ 2000, 2001. – 448 с.* 12. Причепій Є. М. *Філософія : підручник для студентів вищих навчальних закладів / Причепій Є. М., Черній А. М., Чекаль Л. А. – К. : Академвидав, 2006. – 592 с.* 13. *Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О. М. Степанов. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с.* 14. Рабінович П. *Правовий світогляд (соціально-правова інтерпретація) / П. Рабінович, Т. Бачинський // Вісник Національної академії правових наук України. – 2014. – № 2 (77). – С. 5–16.* 15. Рабінович П. М. *Формування основ правового світогляду, правової свідомості та правової культури шкільної молоді (теоретико- й соціолого-правове дослідження) / П. М. Рабінович, Т. В. Бачинський / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України / редкол. : П. М. Рабінович (гол. ред.) та ін. – Серія 1. Дослідження та реферати. – Вип. 29. – Львів : Видавництво ЛОБФ “Медицина і право”, 2015. – 224 с.* 16. *Світогляд і світ людини : колективна монографія / за заг. ред. доктора філософських наук, професора В.П. Капітона. – Дніпропетровськ : ДДФА, 2008. – 240 с.* 17. Сокульський А. Л. *Культурологія : словник-довідник / Сокульський А. Л. – Запоріжжя : ГУ “ЗІДМУ”, 2006. – 292 с.* 18. *Соціально-психологічний словник / авт.-уклад. М. Чапка, У. Контни. – Мисловице, 2010. – 519 с.* 19. Спиркин А. Г. *Философия : учебник / А. Г. Спиркин– М. : Гардирики, 2000. – 816 с.* 20. *Философия : энциклопедический словарь / под ред. А. А. Ивина. – М. : Гардирики, 2006. – 2006. – 1072 с.* 21. *Философский энциклопедический словарь / редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989 – 815 с.* 22. Шадських Ю. Г. *Психологія: короткий навчальний словник: терміни і поняття / Шадських Ю. Г., Піча В. М. – Львів : Магнолія 2006, 2008. – 276 с.* 23. Шапар В. Б. *Психологічний тлумачний словник / В. Б. Шапар. – Х. : Прапор, 2004. – 640 с.*